

घनःश्याम धेंडे यांची गझल

आशा श्रॉफ

ए/३, अनिता पार्क, एन्. दत्ता मार्ग,
चार बंगला, अंधेरी (प.) मुंबई – 400 053

घनःश्याम धेंडे हे नामवंत गझलकार म्हणून ओळखले जातात. सेवानिवृत्तीनंतर त्यांनी गझललेखनाला सुरवात केली आणि अल्पावधीतच त्यांच्या दर्जेदार गझला लोकप्रिय झाल्या.

गझल लेखनापूर्वी धेंडे लोकनाट्यासाठी लावण्या लिहित असत. धेंडे यांच्या गावी (पारगाव) घरचा तमाशाचा फड होता. लहान वयात लावण्या, कवनं कानावर पडल्यामुळे छंद-वृत्त यांची ओळख नसतानाही केवळ चालीवरून ते लावण्या लिहित असत.

धेंडे यांचे आजवर चार काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. 'बासरी', 'तहानलेलं तळं', 'हजलनामा' हे तीन गझलसंग्रह असून 'निघालो आज तिकडच्या घरी' हा मराठी भावगीतांच्या विडंबन काव्याचा संग्रह आहे.

धेंडे यांच्या गझलेला लोकमान्यता मिळण्याचे कारण त्यांच्या गझलेतील प्रासादिकता हे आहे. साधी, सोपी भाषा, वृत्तांचे आणि विषयाचे वैविध्य, प्रयोगशीलता, उच्च विचारसरणी, कालानुसारी दिलेले दाखले, भाषेवरील प्रभुत्व, नेमक्या शब्दांची निवड, निरीक्षण शक्ती, गझल या काव्यप्रकाराचा सखोल अभ्यास आणि गझलप्रेम या सान्यांमुळे धेंडे यांची गझल एक उंची गाठते.

धेंडे यांच्या गझलेवर कुणाही गझलकाराचा प्रभाव नाही. ती पूर्णतः स्वतंत्र आहे. वेगळ्या वळणाची आहे. गौतम बुद्ध आणि बाबासाहेब आंबेडकर ही धेंडे यांची श्रद्धास्थाने आहेत. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही आंबेडकर यांच्या विचारांची त्रिसूत्री त्यांच्या गझल विचारात दिसून येते.

मीरदेव गायकवाड या दिवंगत मित्राच्या आठवणी धेंडे यांना अस्वस्थ करतात. “स्वतः आसवे धाय मोकलुन रडली होती.” अशा शब्दात ते स्वतःचे दुःख व्यक्त करतात तेव्हाही त्यांच्या शब्दांतून कल्पकतेची भरारी जाणवते.

पु. ल. देशपांडे यांच्या विविध क्षेत्रातील अफाट कामगिरीपुढे धेंडे नतमस्तक होतात. पु. ल. देशपांडे यांना आदरांजली वाहतांना गझलेच्या माध्यमातून ते पु. ल. च्या कर्तृत्वाचा आढावा घेतात. “मरणानेही केली हळळ” अशा शब्दात स्वतःच्या भावना व्यक्त करतात.

सुरेश भट यांच्या विषयी आदराची भावना धेंडे यांच्या मनात आहे. सुरेश भट यांना श्रद्धांजली वाहताना भटांशी असलेले त्यांचे नाते हे गुरु-शिष्याचे असल्याचे ते नमूद करतात. “झालो होतो एकलव्य मी जणू ‘द्रोण’ ते दादा.” असे ते म्हणतात.

समाजातील आदरणीय व्यक्तींबद्दल धेंडे नम्रतेने, प्रेमाने लिहितात. तसेच अपार कष्ट उपसणाऱ्या आईंबद्दलही त्यांच्या मनात कणव आहे. धेंडे यांची गुणग्राहकता यातून स्पष्ट होते.

आईचे विश्वव्यापक रूप काळ्या शिवारात, अथांग सागरात आणि दिगंत अंबरात कवीला दिसते. “आत्मा नि ईश्वराच्या आद्याक्षरात आई” असे धेंडे यांची गझल म्हणते तेव्हा त्यांच्या अचूक शब्द निवडीची प्रचिती तर येतेच पण त्यांच्या प्रतिभेची चुणुकही इथे दिसून येते. मराठीलाही ते ‘माय’ म्हणतात.

जीवनमूल्ये नष्ट होत असल्याचे आजचे जीवन, धेंडे यांना दुःखी करत. जन्मदात्याची ‘थेरडा’ अशी संभावना केली जाते. बालकांना पाळणाघरात ठेवून मातेच्या दुधापासून वंचित केले जाते. आईपेक्षा मम्मी शब्द वापरला जातो. आईला वृद्धाश्रमात ठेवताना, तिची लाचार ‘गाववाली’ म्हणून नोंद होते. अशा संस्कृतीच्या अधःपतनाने धेंडे व्यथित होतात. इथे त्यांची लेखणी उपहासाने बोलते. ते माणुसकीचा शोध घेत फिरतात.

जगातले दुःख, दारिद्र्य, उपासमार पाहून कळवळणारे कवीमन म्हणते, "पाहून दुःखे जगातली ह्या, खरे सांगतो बधीर झालो." कोणत्याही धरणबांधणीसाठी विस्थापितांचे हाल होतात. धेंडे लिहितात, "स्थलांतराचे दुःख काय ते मला विचारा, मीही आहे ग्रस्त खरे तर धरण बोलले" अशा पंक्तींमधून अस अनुभव, अशी दुःखे धेंडे यांनी अनुभवली असावीत. अशी शंका येण्याइतपत ती वर्णने जिवंत वाटतात. धेंडे यांनी 'जीवन' फार जवळून पाहिले आहे असे म्हणता येते. असे होऊ नये, असे करू नये, असे वाटत असूनही धेंडे तसे म्हणत नाहीत. परंतु उपहासात्मक, शैलीतून सत्य परिस्थिती समोर मांडतात. ही भाषा कधीही आग ओकत नाही. जहरी होत नाही.

'गझल' हा विषय धेंडे यांच्या जिह्वाळ्याचा आहे. 'गझल' कशी असावी हेही त्यांनी गझलेच्या माध्यमातून सांगितले आहे. गझलेवर प्रथम दर्शनी प्रेम जडल्याची ते कबुली देतात. तिला ते 'गुप्त धनाची पेटी' म्हणतात. 'गझलेशी सोयरोक जमली', गझलेची न्यारी नशा अनुभवताना नशेसाठी अमली पदार्थांची गरज त्यांना वाटत नाही. गीता, वेद, कुराण यांच्यासारखी गझल भासते. गझलेला ते गझलीना म्हणतात. गझल हेच धेंडे यांचे जीवन आहे. गझलेवर मनापासून प्रेम करणारा हा कवी गझलेबद्दल आपुलकीची, प्रमाची भाषा करतांना आढळतो.

मृत्यू हा विषयही धेंडे यांच्या गझलेत आहे. पण मृत्यूचे भय त्यांना गझलेत नाही. जीवनाच्या कैफात मृत्यूच सत्य आहे असे त्यांची गझल सांगते.

धेंडे यांच्या गझलेत विषयाची विविधता आहे तशीच रचनेचीही विविधता आहे. एकाक्षरी यमक, संमिश्र काफिया, इंग्रजी काफिया, शेरातील पहिली ओळ मराठी तर दुसरी हिंदीत, प्रत्येक शेरात कवीचे नाव असलेली गझल, शेरातील पहिली ओळ सुरेश भट यांची तर दुसरी ओळ धेंडे यांची; तर या उलट पहिली ओळ धडे यांची व दुसरी ओळ सुरेश भट यांची अशा प्रकारचे रचनाप्रकार धेंडे यांनी अत्यंत सफाईने तरीही सहजतेने लिहिले आहेत. असे करताना कुठेही रस भंग होणार नाही याची

काळजी धेंडे यांनी घतली आहे. अर्थअभिव्यक्तिही यात उत्तम साधली गेली आहे. अशा रचनेला गझल 50/50 असे ते म्हणतात.

मोबाईल, ई-मेल, एसेमेस, संगणकाचा उंदिरमामा, सॉरी, ओवर, स्कोअर, डोअर, बोअर, मोअर, एक्झिट, स्टोअर, फ्लोअर, शोअर, ग्रेट, बिलंदर, सिकंदर, कॉईल, फॅन, ओडोमॉस, सेम, चॅन्स, थॅक्यू व्हेरी मच असे इंग्रजी शब्द कधी प्रतिमा तर कधी यमक म्हणून धेंडे यांच्या गझलेत येतात. तसेच हिंदी व फार्सी शब्दांचा वापरही त्यांच्या गझलेत आहे. फासला, मुशायरे, बेटे, गुमान, जान, वक्त, तंग, नाराजी इत्यादी शब्दांचा वापर ते करतात. निसर्गरूपे मात्र अभावानेच धेंडे यांच्या गझलेत आहेत. त्यांच्या काव्याची प्रेरणा दुःख हीच आहे.

असे असले तरी हझल हा गझल प्रकार अत्यंत यशस्वीपणे आणि विपुल प्रमाणात धेंडे यांनी हाताळला आहे. 'हजलनामा' या पुस्तकात एकशे चाळीस हजला आहेत. त्यात राजकारण, क्रिकेट, धर्म, सामाजिक प्रश्न, मानवी प्रवृत्ती, ढोंग, खोटेपणा, फसवणूक, मृत्यू गरीबी, वृद्धत्व अशा अनेक मानवी दुःखांना विनोदी ढंगाने हास्य विषय बनविण्याचे अवघड काम धेंडे यांनी केले आहे.

धेंडे मनाने तरुण आहेत. कारण विनोदी लेखन करतांना आवश्यक असणारा खेळकरपणा त्यांच्या लेखनात आहे. कधी उपहास, उपरोध, खिल्ली उडवणे, शाब्दिक कोट्या, टीका, अतिशयोक्ती, मानवी स्वभावाचे नमुने आणि याच्या जोडीला परिस्थिती यातून त्यांनी मार्मिक विनोदनिर्मिती केली आहे. काल्पनिक विनोदाची रेलचेल असल्यामुळे धेंडे यांचा विनोद उच्च पातळीवर जातो. त्यांचा विनोद वाचकाला अंतर्मुख करणारा आणि कधी कधी डोळ्यात पाणी आणणारा आहे.

विनोद ही कला धेंडे यांनी चांगलीच आत्मसात केली आहे. शब्दांच्या विशिष्ट योजनेने विनोद निर्माण करतांना त्यांचे सुसंस्कृत विचार आणि जीवनाकडे पाहण्याची विशाल दृष्टी वाचकाला जाणवते. दोषांवर नेमकेपणाने भाष्य करतांना धेंडे कुणाचेही मन दुखवत नाहीत. बोचरी टीका ते करीत नाहीत. अतिशय संयतपणे तरीही अत्यंत

प्रभावीपणे ते विनोदी ढंगात हजलनिर्मिती करतात. शारीरिक व्यंग, वैयक्तिकता, द्वेष, राग, असूया यांना वगळून धेंडे यांचा विनोद साकारतो. धेंडे यांचे मानवतेवर अपार प्रेम आहे. जीवनमूल्ये ते जपतात. उपेक्षितांविषयी, गरीबांविषयी, अज्ञानी माणसांविषयी,

दुःखाने पिचलेल्यांविषयी त्यांच्या मनात अपार करुणा आहे. नव्या विचारांचा, सुधारणांचा ते डोळसपणे स्वीकार करतात. लोकरंजनाबरोबरच दोष दर्शविण्याचे काम ते विनोदाच्या साहाय्याने करतात.

धेंडे यांची विडंबनकाव्ये ही केवळ गंमत म्हणून लिहिली आहेत. केवळ मनोरंजन हाच हेतू त्यात आहे. मूळ भावगीतांच्या चालीवर म्हणता येतील असे त्यांचे स्वरूप आहे.

धेंडे यांची निरीक्षण शक्ती, विनोद बुद्धी, शब्दसंपदा, सकारात्मक वृत्ती, दुःखातून हास्यरस निर्माण करण्याची शक्ती यातून निर्माण होणारा विनोद दुःखांना हसण्यावारी नेतो. अल्पकाळ तरी वाचक दुःखांना दूर ठेवून हसतो. विचारप्रवृत्त होतो. जगण्याची एक नवी उमेद, नवी दृष्टी त्याला लाभते. हे धेंडे यांचे यश आहे.

हास्य आणि अश्रू एकाच वेळी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असलेला, जीवनावर मार्मिक भाष्य करणारा, सुसंस्कृत विचारांचा, सुंदर शब्दांनी अर्थपूर्णता आणणारा धेंडे यांचा विनोद, लोकांना हसवता हसवता त्यांच्या हजलेला प्रतिष्ठा मिळवून देतो आणि मराठी गजलेचे दालन समृद्ध करतो यात दुमत नसावे असा विश्वास वाटतो.